

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ” –
ГР. БЛАГОЕВГРАД**

ПРАВНО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

**КАТЕДРА „ПУБЛИЧНОПРАВНИ НАУКИ И ПУБЛИЧЕН
МЕНИДЖМЪНТ”**

ВИХРА ДИМИТРОВА ДИМИТРОВА

СТРАТЕГИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане
на образователна и научна степен „доктор”

**НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
ПРОФ. Д-Р ИВАН ВЕЛИЧКОВ**

**БЛАГОЕВГРАД
2011**

Дисертационният труд се състои от увод, три глави, заключение и библиография, с общ обем от 268 страници, в които са включени 15 таблици и 28 фигури и графики. Библиографията обхваща 188 заглавия /53 на български език, 65 на английски език, 36 на руски език, 4 на италиански език и 30 интернет източника/.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 14.09.2011 на предварително обсъждане в Катедра „Публичноправни науки и публичен мениджмънт“.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 14.11.2011 от 15 часа в сградата на Правно-историческия факултет на Югозападен университет „Неофит Рилски” – гр. Благоевград.

Материалите по защитата са на разположение на интересувашите се в секретариата на Катедра „Публичноправни науки и публичен мениджмънт” в Правно-исторически факултет на Югозападен университет „Неофит Рилски” – гр. Благоевград, пл. „Георги Измирлиев – Македончето” № 1, ет. 3.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалност

Тенденциите, по които протичат промените в съвременния свят като глобализацията, либерализацията на търговските отношения, постоянното усъвършенстване на технологиите, свободната размяна на информация, превръщат образованието и конкретно – висшето, което е обект на изследването, в един от приоритетите на държавната политика. Разходите за това образование се възвръщат впоследствие като по-високи доходи за повишилите квалификацията си кадри, а за държавата ефектът се изразява в повишаване на производителността на труда и по-високите постъпления в бюджета в дългосрочен период. Върху дейността на висшите училища най-силно влияние ще оказват ускоряването на глобализацията и бързото развитие на информационните технологии. До началото на демократичните промени у нас висшите училища се финансираха от държавния бюджет и търсенето на техните услуги значително превишаваше предлагането. Днес конкуренцията между висшите училища става все по-силна и ако за едни от тях конкуренцията е заплаха, то за други тя е мощен стимул за развитие. Проблемите за повишаване на качеството на образователните услуги са резултат на недостатъчното разработване на теоретичните аспекти в тази област.

Пред висшето образование се откриват нови хоризонти, свързани с технологиите, които съдействат на създаването на знания, тяхното управление и разпространение, достъп до тях и контрол върху тях. Световната общественост осъзнава, че без адекватно висше образование и научно-изследователска дейност, нито една страна не е в състояние да осигури реално устойчиво развитие на ендегенна основа.

Целта на дисертационния труд е, след задълбочено изследване, критичен анализ и оценка на състоянието и перспективите в развитието на висшето образование, да се предложи формиране на научно-методически основи и практически препоръки за усъвършенстване на стратегическото управление в сферата на висшето образование в условията на глобализация.

За осъществяване на тази цел на изследването е необходимо да се решат следните конкретни **задачи**:

- да се направи анализ на влиянието на глобализацията върху развитието на сферата на висшето образование;
- да се направи уточнение в понятийния апарат, който засяга разглежданите в дисертацията проблеми;
- да се разработи система за управление на висшето училище на основата на използване на процесния подход;
- да се разгледат особеностите при формирането на стратегията на висшето училище;
- да се анализират тенденциите в развитието на сферата на висшето образование в България и в глобален мащаб.

Обектът на изследването е съвкупността от институциите в сферата на висшето образование. **Предмет на изследването** са теоретичните и методически аспекти на стратегическото управление в сферата на висшето образование в съвременните условия.

Информационната база на изследването, която осигурява достоверността на данните, тяхната надеждност, точността на изводите и на препоръките са данни от официалната статистика, статистическите годишници на НСИ, национални и областни стратегии, материали от монографии на български и чуждестранни изследователи по разглежданата тематика, интернет-ресурси.

Обхват и ограничения на дисертационния труд

Тематиката на дисертационния труд засяга процесите на развитие и усъвършенстване на системата на висшето образование в България в условията на членство в ЕС и протичащите глобализационни процеси в тази сфера. Във фокуса на изследването са две от предизвикателствата пред управлението на висшето образование в световен мащаб – финансирането и осигуряването на качество. Разглеждат се стратегическите насоки на управление на висшето образование в световен мащаб, като се прави сравнение между България, други страни от ЕС и САЩ.

Теоретичната и методологическа основа на изследването са концептуалните положения, изводи и препоръки, представени и обосновани във фундаменталните и практико-приложни научни изследвания на българските и чуждестранни учени в областта на управлението на висшето образование и стратегическия мениджмънт.

Структурата на дисертационния труд отразява логическата последователност и взаимовръзка с разглежданите проблеми. Дисертацията се състои от увод, три глави,

заклучение и библиографска справка, с общ обем от 268 страници. В дисертационния труд са включени 15 таблици и 28 фигури и графики.

Използваната литература включва 188 заглавия /53 на български език, 65 на английски език, 36 на руски език, 4 на италиански език и 30 интернет източника/.

Значение на изследването

Значението може да се търси в теоретичен и практико-приложен план. В областта на теорията са обосновани тенденциите в развитието на системата на висшето образование в България; направени са конкретни предложения за трактовката на понятието „образователна услуга” с приложението на процесния подход и са уточнени факторите, оказващи влияние върху развитието на пазара на образователни услуги в сферата на висшето образование. В областта на методологията е разработен механизъм за стратегическо управление на висшето училище в условията на пазарна икономика; предложена е нова проекция за системата на балансираните показатели и е разработена методика за преход към процесния подход в управлението на висшето училище. В практико-приложен план е разработена съвкупност от основни процеси за организацията на сферата на висшето образование; предложени са функционални стратегии за висшето училище; важна част от основните идеи в дисертационния труд са публикувани в сборници от научни конференции в страната и чужбина.

Апробация на резултатите

Апробацията на резултатите от изследването следва да се търси в изнесените доклади и участие в научни конференции, дискусии и кръгли маси, както и в публикуваните в отделни издания разработки по тази тематика от дисертантката.

II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ГЛАВА ПЪРВА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИ АСПЕКТИ НА СТРАТЕГИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ВИШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

1.1 Същност и особености на стратегическото управление на висшето образование

След всички промени, засегнали университетите на световно, европейско и национално равнище през последните десетилетия, средата им става все по-сложна, разнообразна, даже враждебна. Финансовите ресурси са все по-ограничени, а бъдещето все по-несигурно. Тази нова среда поставя предизвикателства пред традиционните

университетски функции – преподавателска и научно-изследователска дейност. Широко споделяното от политици, експерти и обществото виждане, че университетите трябва да възприемат нова, по-предприемаческа форма на организация с оглед придобиване на стратегически капацитет за отговор и посрещане на нуждите на външния свят по независим, динамичен, структуриран и съгласуван начин.

Стратегическото управление или стратегически мениджмънт може да се дефинира като ръководство на планирането, реализацията и оценяването на функционално пресичащи се решения, които да позволят на една организация да постигне дългосрочните си цели, т.е. стратегическият мениджмънт е комплексното управление на стратегията на дадена организация, която от своя страна е пътят, по който една организация постига своите цели и реализира мисията си.

Въз основа на изказаните в специализираната литература становища за същността на стратегическото управление може да се изведе следната дефиниция за обхвата и съдържанието на процеса на стратегическо управление в специфичната сфера на висшето образование по следния начин: *стратегическото управление на висшето образование е процес на заменянето на модела на цялостен държавен контрол с модела на академична автономия и институционално самоуправление, съчетани с отговорност на държавата по отношение на обществените инвестиции и интереси. В рамката на тази основна цел се очертават три ключови насоки на действие: постигане на нови измерения на качеството, увеличаване на достъпа до висше образование и ефективност в управлението на системата.* Посочените насоки на стратегическото управление на висшето образование са заложи в Болонския процес и са стратегическа перспектива с конкретни измерения за бъдещето на висшето образование в България.

При стратегическото управление на висшето образование се прилагат няколко правила:

- промените в институцията се възприемат по-добре от хората, ако те са взели участие във формулирането и реализирането на стратегията;
- важно е отношението на съпричастност към институцията;
- ориентацията към бъдещето е най-същественният елемент.

Необходимо е ръководствата на висшите училища да разработят основна стратегическа рамка, която в същото време осигурява възможност за иновации. Според експертите в областта на висшето образование, предизвикателствата пред стратегическото управление на университетите са основно три - кризата във

финансирането им, масовизацията на висшето образование и интернационализацията на образованието.

Университетите се разглеждат повече като институции, отколкото като предприятия, и винаги са проявявали определено отношение към традицията, независимо дали се отнася до структура и функция или култура и мисия. Този традиционен образ обаче вече не отговаря на реалността. Днес университетите трябва да приемат стратегия, която постоянно да се адаптира, за да отговори на пазарните нужди. Вниманието, което се отделя на образа и на пазарната пригодност, се превръща в нарастващ проблем в университетите.

Заинтересованите лица изискват доказателство или поне гаранции от университетите за качеството и ефективността на дейностите им, което означава, че университетите трябва да имат способността да се самооценяват и да вземат предвид изискванията на пазара по един динамичен и иновативен начин.

Настоящата структура и начини за управление на университетите са поставени под въпрос, поради множеството външни ограничения и предизвикателствата, пред които се изправят. Не е лесно да се извърши промяна от подобен тип, поради характера на университетските мисии. Доколкото тези мисии пораждаат важни социални последици, университетите трябва да останат институции, чиято гражданска роля е да се стремят към усъвършенстване и баланс. От друга страна, тези институции трябва да отговорят на преките очаквания на студентите и служителите, както и на финансово подпомагащите ги, което означава, че трябва да се възприеме дух на предприемачество и да се отговори на пазарните изисквания.

Сериозното изследване на стратегическото управление на висшето образование се налага от новите условия, икономическата криза и ограничаването на финансирането, намаляване броя на студентите и тенденциите в социално-икономическото развитие.

1.2 Проблеми и тенденции в развитието на световния образователен процес

Световното образователно пространство е сравнително ново понятие. Това понятие включва в себе си съвкупността от всички образователни институции, научно-образователни центрове, правителствени и обществени организации, които се занимават с обучение и образование в различни страни и региони на света. Между тях

се осъществява взаимодействие и взаимно влияние при условията на интензивна интернационализация на сферите на обществения живот.

При характеризирането на съвременното световно образователно пространство и конкретно на висшето образование, обект на настоящото изследване, трябва да се отчете спецификата на състоянието и тенденциите на развитие на образованието, както във високо развитите индустриални страни, така и в развиващите се държави. В редица страни проблемите на висшето образование имат важна роля в социалната стратегия, която се насища с нови аспекти в последно време.

Дългосрочните стратегически цели на политиката в областта на образованието в ЕС са:

- превръщането в реалност на обучението през целия живот и мобилността;
- повишаване качеството и ефективността на образованието и обучението;
- насърчаване на равенството, социалното сближаване и активното гражданско участие;
- насърчаване на творчеството и иновациите, включително предприемачеството, на всички нива на образование и обучение.

Европейската комисия изготвя и Програма за модернизиране на университетите, което е приветствано от страните-членки и заинтересованите лица във висшето образование. Основните области за реформа са:

1. реформа на учебните планове – тристепенна система /бакалавър-магистър-доктор/, обучение базирано на компетенциите, гъвкави образователни пътеки, признаване, мобилност.
2. реформа в управлението – университетска автономия, стратегическо партньорство, включително и с предприятията, гарантиране на качеството.
3. реформа във финансирането – диверсификация на финансовите източници, свързани с представянето на висшето училище, повишаване на равенството, достъпа и ефективността, ролята на студентските такси, заеми и безвъзмездно финансиране.

Усилията на правителството следва да се насочат към секторите на образованието, информационните технологии и иновациите, за да се повиши продуктивността на труда и благосъстоянието. България трябва да реформира остарялата си образователна система, за да реши проблема с хроничния недостиг на

квалифицирана работна ръка, който спира чуждите инвеститори и развитието на икономиката.

В заключение може да се посочи, че в редица държави с традиционно централизирана система на висше образование, се провеждат реформи и се правят опити да се премине към по-голяма децентрализация. На държавата се възлагат функции по разработване на стратегията за образователната политика, концептуалните цели и задачи в развитие на образованието, подържане на общото социално-икономическо равновесие при функциониране на образователната система. Счита се, че университетските системи страдат от ограничена култура за стратегическо планиране и оценка, недостатъчно надеждно вътрешно информационно управление, административна система, ориентирана основно към изпълнение на бюрократични процедури, и слаби институционални връзки със заинтересованите лица. Поради тези причини се търси промяна в модела и източниците на финансиране, разработване на програми за стратегическо развитие и реорганизация на административната структура. Целта е университетите да развият една по-модерна и наистина автономна вътрешна структура на управление, както и да станат по-конкурентоспособни в глобален план.

1.3. Процесът на глобализация и висшето образование

Един от най-актуалните и дискуссионни проблеми свързани с развитието на висшето образование е влиянието на процесите на глобализация. Глобализиращата се икономика поражда безпокойства в отделните страни относно това дали техните образователни системи формират умения, необходими за икономическия растеж в условията на нарастваща конкуренция. Израз на тези безпокойства са международните образователни изследвания, използващи сравнителни индикатори, както и засиленият мониторинг в образователна среда.

През последното десетилетие глобализацията на висшето образование доведе до многостранни дебати между университетите, разработващите политиките, както и изследователите на висшето образование на национално и международно ниво.

Въздействието на глобализацията върху образователните модели е нееднозначно. Новата вълна на научно-техническия прогрес от една страна и демографската криза от друга, доведоха до това, че висшето образование престана да бъде елитарно; в редица страни вече се поставя въпросът за всеобщо висше образование. В същото време, по

силата на икономически и социални фактори и индивидуални особености на личността, далече не всички могат и искат да получат фундаментално висше образование. В резултат на това все по-широко разпространение получават по-опростените форми на тристепенното образование, извършва се една тясна специализация, все по-широко разпространение получават бакалавърските програми; расте интересът към докторантската квалификация и израстване.

Процесът на глобализация е взаимосвързан с развитието на висшето образование. Увеличеният поток на млади хора към престижни западни университети води до нуждата от нова философия, учебни планове и уеднаквяване на стандартите за обучение. Глобализираният свят изисква също реформа на приетата през 1992 година Лисабонска декларация, която предвижда достъп до образование без оглед на националност, религия и степен на развитие на държавата.

По наше мнение и в резултат на изследването и съпоставката, ключовите елементи от значение за връзката между глобализацията и висшето образование са:

- демократизация на образованието;
- нарастващо значение на обществото/икономиката на знанието;
- по-голяма важност на обучението през целия живот;
- по-широко използване на нови методи за обучение и промяна в ролята на преподавателя;
- социално измерение на висшето образование и равенство на половете;
- инвестиции в образованието;
- мобилност на студенти и интернационализация на висшето образование;
- глобални изследвания и проекти за развитие;
- осигуряване качество на висшето образование.

В световен план образованието е в центъра на икономическия и политическия дебат и това поражда и прекомерни очаквания в глобалното информационно общество. В обществото на познанието метафората на фабриката е заместена от метафората на организацията, или по-точно организацията е ключовият елемент на съвременния свят.

Целите на съвременната образователна политика на страните от Европейския съюз могат да се обобщат като:

- да се определят главните проблеми, които трябва да реши образователната политика;
- да се определят стратегическите подходи които ще позволят да се преформулират

политиките;

- да се предложат теми за размисъл върху организацията и практиката на обучението, които могат да допринесат за въвеждането на тези политики.

Качеството на образованието е основна част от официалната политика на страните-членки на ЕС. Въпросите за качеството на образованието помагат по-добре да бъдат определяни приоритетите вътре в системата и най-вече да бъде по-справедливо и съответстващо на образователните цели разпределението на ресурси.

В условията на глобализация, развиващи се интеграционни процеси в Западна и Централна Европа и определен спад в конкурентоспособността на европейското образование в сравнение с американското, бяха предприети конкретни мерки за създаване на единно Европейско образователно пространство и модернизация на висшите училища. Европейската хармонизация на университетското образование получи название Болонски процес. Въпреки декларираните общи цели, създаването на единно европейско пространство се извършва твърде болезнено и често предизвиква критика сред опонентите на този процес.

Проблемите, които стоят пред българското висше образование от гледна точка на глобалните интеграционни процеси и най-вече на интеграцията ни в Европейския съюз засягат на първо място *качеството на висшето образование у нас*.

Проблем, който остро стои като критика към системата на българското висше образование, е *недостатъчната практическа насоченост на предоставяните знания, за сметка на теорията*.

Друг проблем, който се проявява, е *връзката на университетите с бизнеса*.

Реалностите на глобализацията показват, че икономиките/обществата на знанието, тези, които непрекъснато развиват нови идеи, методи, технологии, продукти и услуги, са решаващи за бъдещ просперитет. Това води до още по-големи изисквания към университетите да развият нова предприемаческа култура, която е международна по обхват, стимулира развитието, трансфера и приложението на знание.

За да посрещнат тези предизвикателства, развитието на знанието и комерсиализацията на това знание в международен контекст се възприемат като основна задача на модерните университети.

През последните години университетите, стремящи се към усилен обмен на информация, студенти и преподаватели, са били истински израз на глобализационните тенденции. Университетите трябва да направят *стратегически избор* и да проведат

вътрешни реформи, за да увеличат финансирането си, да наблегнат на областите си на предимство и да развият конкурентната си позиция; структурираното партньорство с бизнес общността и други потенциални партньори е съществено за тази трансформация.

1.4. Същност на иновационния процес в образованието

Разработването на иновационни проекти е от съществено значение за развитието на висши училища от нов тип и следва да е част от стратегическите приоритети на университетските ръководства. Иновациите са важна част от процеса на глобализация и необходима предпоставка за създаване на конкурентно предимство.

Същността на иновационната дейност е максимизацията на социално-икономическия ефект за сметка на по-доброто използване на интелектуалните ресурси на обществото. В обобщен вид иновационният процес представлява структурно-последователен процес.

За осигуряване на ефективна иновационна дейност е необходима държавна подкрепа, формиране на държавен научно-технологичен сектор и определяне на ясна схема за финансиране на иновационните програми и проекти със средства от държавния бюджет;

По изследване на Световната банка висшето образование осигурява формиране на личността и развитието на потенциала от аналитични способности, което се отразява върху ефективността на националните икономики.

Ако разгледаме иновационното развитие на образователната система от гледна точка на управлението на едно висше училище, може да се констатира, че главната дейност в него е модернизацията на основните елементи на образователната система. Най-съществените от тях са:

- съдържанието и структурата на учебните програми;
- методиката на преподаване;
- принципите и средствата за осъществяване и поддържане на образователния процес.

Сферата на образованието е една от най-иновационните сфери, от която в най-голяма степен зависи създаването на иновационен климат и конкурентоспособност на икономиката като цяло. Характерът и ефективността на иновационните процеси в различните отрасли на икономиката и в различните сфери на дейност съществено зависят от характера и ефективността на иновационната дейност в сферата на образованието.

Иновационното образование като цяло не представлява един определен модел, а

принцип на рационално използване на новите потенциални възможности на вече известни елементи на образователния процес.

ГЛАВА ВТОРА

СТРАТЕГИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ НА КАЧЕСТВОТО И ИНОВАЦИОННОТО РАЗВИТИЕ НА ВИШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ ПРИ РАСТЯЩА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

2.1. Качеството на образователната услуга - основа за конкурентоспособността на висшето образование

Основна дейност на образователните институции е да създават и предлагат образователни услуги. Най-често под този термин се разбира система от знания, информация, умения и навици, които се използват за удовлетворяване на разнообразните потребности на хората, обществото и държавата.

Под “образователна услуга” следва да се разбира *процесът на взаимодействие между изпълнителя на образователната услуга с външната среда и потребителите, с оглед получаване на нужните знания, навици и умения*. В това определение се акцентира на операциите, които изпълнява както изпълнителят, така и потребителят на услугата, като в същото време се отчита въздействието на външната среда - като средствата за масова информация - върху интелектуалното ниво на обучаемите.

Пазарът на образователни услуги може да се определи като пазар, на който си взаимодействат търсенето на образователни услуги от страна на определени стопански субекти (отделни личности, домакинства, предприятия и организации, държавата) и тяхното предлагане от различни образователни институции.

Друга отличителна черта на образователния пазар е участието на държавата и нейните специализирани органи за управление в сферата на образованието.

Качеството на висшето образование може да се разбира като съвкупност от специфични възможности на висшето училище и степента им на реализация.

Повишаването на качеството на висшето образование е основна стратегическа цел и в Стратегическата рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението.

Проблемът "качество на образованието" изисква дефиниране на самото понятие и избор между различни концепции за качество. Спецификата на качеството в сферата на образованието в широк смисъл се разбира като балансирано съответствие на висшето образование с многообразните потребности, цели, изисквания, норми (стандарти).

Системата за качество се създава и внедрява в практиката на висшето училище като механизъм, който осигурява функциониране на определена политика и постигане на поставените цели в областта на качеството.

Контролът върху качеството обхваща всички етапи на работата по оказване на образователните услуги: от планирането на образователния процес до дипломирането на випускниците.

От гледна точка на обществото качествено е това образование, което съответства на потребностите на обществото и съдейства на неговата динамика.

Съответно и системата за оценка на качеството се провежда в различна форма: това може да бъде акредитацията на висшето училище или акредитация на отделни равнища на образователната програма – бакалавърска или магистърска.

Експертите на ЮНЕСКО отбелязват, че “качеството на висшето образование е преди всичко функция от качеството на съставните части на образователната система” - *качеството на преподавателския състав, качество на програмите, качество на методите за обучение, качество на обектите на образователната дейност, качество на инфраструктурата, вътрешната и външна среда.*

Трябва да се посочи още, че в условията на нестабилност, голямо значение има още една важна страна на качеството на образователните услуги – *способността на обучаемите във висшите училища да се самообразоват*, т.е. да станат участници в процеса “обучение през целия живот”.

Натрупаният опит в използването на съвременните методи за управление на качеството на висшето образование показва, че вече в някои висши училища се извършва разширяване на практиката за внедряване и сертифициране на системи за управление на качеството на образованието. Предимно това става в съответствие с изискванията и препоръките на ISO 9001-2000 и принципите на тоталното управление на качеството (TQM).

Повишаването на качеството на образованието във висшите училища е *стратегическа задача* за всяко едно от тях. Трябва да се признае, че наличието на стратегия още не е гаранция за успех и осъществяването на конкретните мероприятия среща значителни финансови и кадрови ограничения, към които трябва да се прибавят институционалната инерция, нежеланието и дори съпротивата на преподаватели и администрация да променят правилата и нормите на работа във висшето образование.

Необходимо е да се акцентира вниманието на държавната политика в областта на

висшето образование върху възможностите, които има регулиращата роля на държавата за постигането на по-високо качество на висшето образование.

Ролята на държавата се свежда до въвеждането на изискванията за постигане на качество на образователната услуга и отпускане на финансиране, организацията на разработването на процедурите и методите за оценка, контрол и спазването им са в прерогативите на съответните агенции.

Пред оценяването на качеството на висшето образование у нас стоят няколко предизвикателства:

- трудности при дефинирането и изготвяне на нови програми, изисквани от потребителите за подготовка на определен тип висококвалифицирани специалисти;
- създаване на бази от данни, рейтинг и т.н. на висшите училища за сравняване на възможностите и потенциала им;
- развитие на нови подходи в обучението – напр. дистанционно, електронно, продължаващо обучение и т.н. Важни са също така и мобилността на студенти, преподаватели и изследователи, съвместните изследователски проекти, предлагането на съвместни специалности и програми, интернационализацията на висшето образование.

Качеството на образователните услуги може да се определи като *рационално съотношение на свойствата и характеристиките на образователния процес, на неговите резултати, съответствието със стандартите и изискванията на пазара на труд с оглед формиране на личности с иновационен тип на мислене, способни своевременно и адекватно да реагират на характерните изменения в обществото.*

Страните-членки на ЕС следва да вземат необходимите мерки за модернизацията на висшите училища, като им предоставят автономия и по-голяма отчетност, за да могат те:

- да подобрят управленските си практики;
- да развият капацитета си за иновации;
- да засилят способността си за модернизиране на учебните програми, за да отговарят по по-ефективен начин на потребностите на пазара на труда и на учащите се;
- да разширят достъпа до висшето образование, отговаряйки по този начин на изискванията за икономическа и технологическа конкурентоспособност и на по-широките цели на обществото.

Високото качество може да се постигне единствено чрез ефикасно и устойчиво използване на ресурсите — както публични, така и частни, според случая — както и чрез утвърждаване на обективно обосновани политика и практика в областта на образованието и обучението.

2.2. Теоретично обосноваване на оценката за усъвършенстване на дейността на висшето училище на основата на критерия за качество

Система за качеството се създава във всяка организация, вследствие на самоорганизацията (синергията) на нейната управленска система.

Системата за качество на образователната институция следва да се разглежда като максимално приближена към системата на мениджмънта, а функционирането на системата за качеството — към нейната (на институцията) дейност.

Качеството на резултатите от дейността на дадена образователна институция като правило зависят от качеството на управлението на всички равнища на управление, което е тясно свързано с равнището на зрялост на системата за качество. Високото качество от резултатите в дейността на висшето училище може да бъде постигнато само при *високо качество на образователния процес*. А то се определя, от една страна, от неговото съдържание и от друга страна, от неговата *осигуреност с материални, финансови, информационни и кадрови ресурси*.

Може да се каже, че независимо от това, че почти всички български висши училища са получили сертификат за качеството по стандартите на ISO, въпросът за необходимостта от разработване на система за комплексна оценка на дейността на висшите училища и изработване на специфичните критерии за такава оценка стои на дневен ред. Оценката за дейността на висшите училища трябва да бъде основана на оценката, направена по критериите за качество, да бъде напълно съгласувана с показателите на държавната акредитация, с изискванията на ENQA (European Association for Quality Assurance in Higher Education), с препоръките на типовия модел за система на качеството в образованието и с общоприетата практика у нас.

Друга причина, която прави необходима квалиметричната оценка, са ускорените процеси на *глобализация*, в резултат на които все повече висши училища се включват в международни мрежи и в международния обмен на студенти и преподаватели. Това изисква да знаем как да се оценява качеството в международен план и по-конкретно във

ведещите страни в света. Към казаното ще прибавим и изострящата се конкуренция между висшите училища, които, за да предложат конкурентоспособен образователен и научноизследователски продукт, трябва да са в състояние да оценят обективно неговото качество.

Може да се формулира следната концепция на модел за оценка на дейността на висшето училище на основа на критерия за качество, в чиято основа е заложено разбирането за качество на образованието като резултат от три съставни слагаеми:

- качество на системата, осигуряваща резултатите – *КСК*;
- качество на акредитационните показатели – *КАП*;
- качество на резултата от дейността на висшето училище – *КРД*.

Следователно, моделът за оценка на дейността на висшето училище на основата на критерия за качество – *P* може да се представи във вид на математически модел - функция от посочените по-горе слагаеми:

$$P = f(KCK, KAP, KPD)$$

Изложеният модел за оценка на дейността на висшето училище на основата на критерия качество може да се използва от образователните институции в сферата на висшето образование за усъвършенстване на тяхната дейност, а така също и от Националната агенция за оценяване и акредитация при институционалната акредитация на висшите училища.

2.3. Управление на качеството на висшето образование на основата на процесния подход

Процесно ориентиран подход означава свързаните помежду си ресурси и дейности да се управляват като единен процес. Подобен подход предполага прилагане на система от процеси в една фирма, тяхното идентифициране, взаимодействие и управление. Повишаването на ефективността в дейността на висшите училища изисква преход от функционалния подход в управлението към управление, ориентирано към процесите. Ако организациите, използващи функционалния подход, действат в относително стабилни условия на масово производство, то преходът към процесно управление е предизвикан от повишаване на нестабилността и необходимостта от отчитане на индивидуалните потребности на клиентите.

За прехода към процесното управление във висшите училища следва да се измени

организационната структура. Това налага да се назначи собственик на процесите, които да бъдат отговорни както за проектирането, организацията и управлението на процесите, така и за финансовите резултати. Очевидно, в условията на висшето училище собствениците на процесите трябва да бъдат преди всичко ръководителите на катедри и основни звена, които осъществяват научните изследвания, поради това, че те осигуряват основната част от доходите за висшето училище.

Ръководителите на функционалните отдели трябва да поемат отговорността преди всичко за развитие и ефективно използване на ресурсите, които контролират. Коренни изменения са необходими при мотивацията и управлението на персонала. Необходими са значителни преобразования и в съществуващата организационна култура. В условията на увеличаване на конкуренцията между висшите училища, трябва да се подобри маркетинговата дейност в тази сфера и във връзка с това да се създадат такива отдели във всяко едно от тях. Съществени изменения би следвало да се предприемат и в самия образователен процес. Обучението е тясно свързано с процеса на управление на знанията.

Ключови преимущества на процесния подход:

- възможност за намаляване на разходите и за съкращаване на жизнения цикъл на образователната услуга за сметка на по-ефективно използване на ресурсите;
- подобрени, съгласувани и прогнозируеми резултати;
- концентриране върху възможностите за подобрения и избор на приоритети;
- използване на език за описване на дейностите, достъпен и понятен за всички, имащи отношение към процеса. Това позволява да се разрушат бариерите, обусловени от различия в терминологията, статуса вътре във висшите училища и т.н.;
- възможност за проста и нагледна интерпретация на дейностите, което съществено облекчава прозрачността на информационните потоци и възможността за проследяване;
- определяне на зони на отговорност и работни зони, което съществено опростява формулирането на изискванията към преподавателите, изпълняващи дадена дейност;
- бърз, лесен и надежден начин за определяне на контролните и критичните точки в процеса, благодарение на разбивката на процесите на подпроцеси.

Процесният подход представлява едно от най-ефективните средства за

усъвършенстване на системата за управление на организацията, подобряване на конкурентоспособността, намаляване на разходите и повишаване удовлетвореността на клиентите и служителите. При този подход е налице обединяване на технологии и методологии за описание, анализ, внедряване и контролиране на бизнес процесите. Той дава възможност на ръководителите не само да определят и управляват ключовите бизнес процеси и техните резултати, които създават добавена стойност за компанията, но и да насочва усилията на отделните функционални отдели към общ резултат, ориентиран към клиента. Повишаването на ефективността в дейността на висшите училища изисква преход от функционалния подход в управлението към управление, ориентирано към процесите.

2.4. Системата от балансиращи показатели и стратегическото управление на качеството на висшето образование

В резултат на продължителни изследвания на Роберт Каплан и Дейвид Нортън беше разработена Balanced Score Card (BSC) - Система от балансиращи показатели (СБП). Това е набор от показатели, доставящи на ръководството кратък, но обемен сравнителен обзор на най-важните страни от дейността на организацията.

Същността на тази концепция се състои в това, че формализацията на стратегията в развитието на висшето училище се осъществява чрез съставяне на *стратегическа карта*, която представлява съвкупност от *стратегическите цели* на организацията, разпределени по няколко *направления (перспективи)*. За всяка стратегическа цел се разработват *показатели*, позволяващи да се определи степента на постигане на тази цел.

Системата от балансиращите показатели може да се използва в качеството на система за стратегическо управление. Тя помага да се изработи единна представа у мениджърите за организацията и стратегията.

Създаването и използването на СБП позволява на организациите да интегрират процесите на стратегическото планиране и краткосрочното бюджетиране.

Повечето компании днес действат в турбулентна среда и затова често стратегиите са адекватни при своето създаване, но след определен промеждутък от време, с настъпилите изменения във външната среда, те могат да станат неефективни. Механизмът на обратната връзка и обучение в системата на балансиращите показатели е предназначен за преосмисляне на стратегиите и методиките за тяхното създаване и осъществяване.

Специално в сферата на висшето образование прилагането на СБП има своя специфика. Тя се проявява в това, че висшите училища (и държавни, и частни) като нетърговски организации, преди всичко оценяват социалната ефективност от своята дейност.

СБП показва съответствието на разработените цели и мероприятия с общата стратегия за развитието. Това е стратегическият приоритет и мисията на организацията при решаване на двата ключови проблеми: да се направи оценка на ефективността от дейността на организацията и успешната реализация на стратегията.

Модифицирана схема на системата на балансираните показатели включва:

- финансова перспектива;
- перспектива на вътрешните процеси;
- перспектива на клиента;
- перспектива за обучение и развитие;
- перспектива на персонала.

Изборът на показатели за всяка перспектива трябва да се определи от ръководството на висшето училище съобразно характерните особености на вътрешната и външна среда на организацията като едновременно се отчитат избраните стратегически цели. Използването на балансираните показатели би улеснило ръководителите в съвременните условия при взимането на стратегически решения.

2.5. Икономическа оценка на качеството на образователната услуга във висшите училища

Качеството става не просто обект на изучаване, а обект на планиране и управление в общодържавен мащаб. Това означава, че то е също обект на измерване и оценка. Качеството определя ценността на стоката и услугата – колкото качеството е по-високо, толкова търсенето, при равни други условия, е също по-голямо.

Специфичността на образователната услуга се състои в това, че нейното качество трябва да удовлетворява изискванията на различни категории потребители.

Ниското качество на образователната услуга във висшето училище води до възникване на редица рискове с негативен икономически ефект за всички заинтересовани страни от качеството на подготовката във висшето образование.

Рисковете за *випусника* на висшето училище се свеждат най-вече до:

- липсата на необходимата за практическата дейност теоретична подготовка и на тази основа невъзможност да натрупа необходимия практически опит;

- невъзможност да се получат и в достатъчна степен да се развият социални умения, необходими за работата;

- невъзможност да се повиши общият културен капацитет (ерудия, възпитание, разширяване на интересите).

Тези фактори на свой ред водят до увеличаване на разходите за допълнителна подготовка и повишаване на квалификацията, забавяне във времето, което в крайна сметка се отразява като загуба за обществото.

За *държавата* съществуват поне четири потенциални риска, свързани с качеството на висшето образование:

- риск от неефективното използване на бюджетните средства, предоставени на висшето училище (този риск възниква по вина на системата за висше образование);

- риск от недостатъчно бюджетно финансиране за качествената, съвременна подготовка на студентите;

- риск от несъвършенствата на нормативната база (бавно осъвременяване на нормативните актове и закони, регламентиращи дейността на висшите училища);

- риск от несъвършенства на системата на контрол за качеството на висшето образование.

Държавата е длъжна да осигури постоянен мониторинг върху качеството на образованието във висшите училища, да публикува данните за учебно-научната, финансовата, административно-стопанска дейност на висшите училища. Тогава тяхната ефективност (или неефективност) може да бъде обективно оценена от обществото и на първо място от потребителите на образователната услуга, предоставяна в системата на висшето образование.

Икономическият резултат от качеството на образователната услуга във висшето училище е такава съвкупност от производствени знания и умения, които завършилите висше училище притежават, които им позволяват качествено и ефективно да изпълняват своите професионални функции в практиката и поради това ги правят търсени.

Икономическата ефективност на висшето образование изисква вниманието на държавните институции да се фокусира върху синхронизирането на пазарните потребности от трудови ресурси с развитието на системата за висше образование.

ГЛАВА ТРЕТА

РОЛЯТА НА ДЪРЖАВАТА В СТРАТЕГИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

3.1. Особенности на държавното регулиране на висшето образование

Правната основа на регулирането на висшето образование има приоритетно място в Конституцията на Република България и редица законови и подзаконови нормативни актове, които разглеждат обществените отношения, развиващи се в областта на висшето образование. Може да се каже, че непрекъснато се правят анализи на нормативната уредба на тази сфера от обществения живот у нас и категорично се налага изводът, че *“нормативната регулация на качеството на висшето образование се прави въз основа на неизяснени на концептуално, като принципи, а от там и на нормативно ниво конструкции”*.

Образованието обуславя социално-икономическото развитие на обществото, получава социална същност и една държава, която се определя като социална не може да бъде безразлична към неговото стратегическо управление.

Висшето образование като възможност за получаване на специалност (квалификация), потвърдена от Конституцията на Република България, е не само субективно социално право на гражданите, но и елемент, фактор на културата на обществото, на неговото устойчиво развитие. Ето защо неговата реализация се съпровожда от цяла поредица последователни действия от страна на държавата за създаване на съответния механизъм за реализация и осигуряване на това право. Един от неговите важни елементи е статусът на обучаемия, на студента, като особен социален и административно-правен статус на личността, отразяващ отношението на държавата и обществото към този субект чрез съвкупността от права, задължения, отговорности, гаранции.

В Глава втора на Закона за висшето образование се определят функциите на държавата в управлението на висшето образование. Посочва се, че държавата създава условия за свободно развитие на висшето образование, както и условия за достъп до висше образование /чл.8, ал.1 ЗВО/.

Тези задачи се постигат чрез разработване и осъществяване на национална политика за развитието на висшето образование и гарантиране академичната автономия

на висшите училища; контрол върху качеството на подготовката на специалисти и научните изследвания; субсидии за обучението на студентите в държавните висши училища /както и стипендии, общежития и столове/; създаване и поддържане система за отпускане на кредити за заплащане на такси за обучение и за издръжка и при определени условия осигуряване социално-битови придобивки на студентите, докторантите и специализантите; предоставяне имущество на държавните висши училища и осигуряване данъчни и други облекчения за всички висши училища при извършване на дейностите им; организация дейността на Националната агенция за оценяване и акредитация; определяне условията за държавно признаване на издаваните от висшите училища у нас и в чужбина дипломи.

Функциите на държавата по управление на висшето образование се изпълняват от два органа – Народно събрание и Министерски съвет.

С оглед основната цел на висшето образование възникват следните основни задачи, които стоят пред него:

- ◆ подготовка на специалисти, които са способни да развиват и прилагат научни знания в различни области на човешката дейност;
- ◆ повишаване квалификацията на специалистите;
- ◆ създаване на благоприятни условия за развитие на науката и културата.

Така изведени основните задачи пред висшето образование у нас предполагат изискването за много високо качество на работата на висшите училища поради факта, че те въздействат върху формирането на човешкия капитал с максимално добри характеристики.

Държавните функции в сферата на образованието следва да обхващат:

- създаването, поддържането и укрепването на благоприятно обществено мнение, на позитивен имидж на образователните институции;
- гарантиране на хуманизма в образованието, на единството на образователното и културно пространство, на достъпа до образование и на неговия светски характер, на свободата и плурализма, на демократизма в управлението и автономията на образователните институции;
- финансирането на образованието и предоставяне на субсидии за дългосрочни инвестиции на други субекти от тази сфера;
- прилагане на данъчни облекчения и на други форми на регулиране на пазара с оглед развиване на приоритетните специалности, форми и методи за подготовка на

кадрите и на образованието като цяло;

- акредитация на образователните институции и програми според качеството на услугата;
- информационно обезпечаване на образователните институции и др.

Развитието на страната ни като съставна част на Европейския съюз и на основата на знанието, изисква специално държавно отношение към висшето образование и самите висши училища, защото тяхната ангажираност със създаването, запазването, оценката, разпространяването и използването на знанията е от изключително значение за постигане на поставените цели.

Усъвършенстването на организацията на висшето образование, успешното развитие на системата на висшите училища в значителна степен може да съдейства за постигането на много от посочените по-горе характеристики, които в същото време са ярък индикатор за изпълнение от държавата на тези задължения. Мерките на организационно-финансова поддръжка на висшето образование в България в една или друга степен трябва да се простират върху всички участници, в това число и в недържавния сектор.

Подобряването на модела на функциониране на системата за висшето образование предполага оптимизация на административно-правовия механизъм, разширяване на участието на обществото в управлението, по-нататъшното развитие на академичните свободи и автономията на висшите училища, усъвършенстване на образователния мениджмънт и т.н., при непременното запазване на държавното въздействие и държавната подкрепа под различни форми.

3.2. *Държавната политика във висшето образование и сигналите на пазара*

Променящата се роля на държавата се обуславя от конкретни *фактори*:

- държавната намеса е необходима по отношение на координирането, нормативното овладяване и взаимодействието с ред извънобразователни фактори, които се превръщат в част от широко разбираната система за социализация на младите хора - медии, информационни технологии. Държавата играе координираща роля и при институциите на неформалното образование, които се разрастват в съвременното общество, за да установява взаимодействия и да спомага за интегриране на организациите на гражданското общество в образователната система;

- университет и образование вече не са една и съща реалност и трябва да се предприемат редица координиращи действия, ако искаме образованието да запази водещата си социализираща роля;
- ролята на все по-сложната образователна среда и нейното структуриране отново изисква намесата на структурите на политическото общество;
- финансирането на образованието, въпреки и основаващо се главно на публични разходи за покриване на образователните нужди, следва да се превърне в масова, но и същевременно координирана дейност;
- именно държавата единствено е способна да обвърже образователните нужди и цели с останалите развития в социалната система, като дейности за гарантиране на социалните права на гражданите, и същевременно да обвърже образователните тенденции и потребности с тези на пазарната икономика;
- перманентното образование или образоването за цял живот поставя пред образователната система редица проблеми, които трябва да се разрешат постепенно, като се отчитат и координират сложните образователни и извънобразователни фактори.

Пет са ключовите теми на съвременна образователна политика в страните от ЕС:

- развитие на възможности за учене - нови необходими стратегии;
- качествено образование, адаптирано към потребностите на обществото;
- търсене на равенство;
- нови международни перспективи и измерения;
- образователни разходи.

Така се очертават и новите роли на държавата - партньор на образованието и на образователните актьори, координатор на интегрирането на образователната система в условията на информационно, глобално общество, гарант за материалната осигуреност на образователните процеси и за образователните биографии на гражданите, основани на правата на човека; инициатор на част от образователните промени.

Преосмислянето на държавната намеса и политика в образованието води и до няколко нови *тенденции*:

- всекидневие става системният характер на стратегиите за промяна, който се състои в отчитане на извънобразователни фактори, а не в осъществяване само на изолирани образователни промени;

- друга тенденция при промяната е в начините на упражняване на държавната власт и при овластяването на регионите, както и оформянето на международна наддържавна образователна политика. И двете тенденции потвърждават необходимостта от координиране на държавните усилия за управление на образованието;

Държавата широко практикува определянето на броя на студентите по образователно-квалификационни степени и направления за всеки един университет както държавен, така и частен. По този начин държавата поема върху себе си отговорността за прогнозиране на търсенето на труд по отрасли и специалности на пазара на труд. Предоставянето на висшите училища на по-голяма самостоятелност при планиране на приема би увеличило тяхната чувствителност по отношение на сигналите, постъпващи от страна на пазара на труд. В същото време биха се повишили стимулите за създаване на нови образователни програми, даващи солидни базисни знания и осигуряващи по висока професионална мобилност на дипломираните висшисти.

При действащия порядък на държавно одобрение и определяне на приема на студенти във висшите училища нерядко се налага на университетите да подготвят специалисти, които се оказват ненужни за икономиката за дадения етап.

Декларирайки целта да се уравни търсенето и предлагането на пазара на труда, на практика регулиращите органи установяват обемите на държавната поръчка на принципа „планиране на базата на миналия период”.

В отличие от количественото регулиране, необходимостта от държавното участие при контрола за качеството на образованието не предизвиква съмнение.

Акредитирането и мониторингът са съставни части на действащата система на държавно регулиране на висшето образование, но както показва практиката, те са неспособни да поставят ефективни бариери срещу некомпетентността и некачественото обучение.

Въпреки, че акредитационните критерии включват многобройни и с най-широк обхват критерии за цялостната дейност на висшите училища все още не е достатъчно добре развита прозрачността на висшите училища, изразяваща се в достъпност на информацията за студентите и работодателите.

Прозрачността в дейността на висшите училища повишава действието на пазарните стимули, в това число по отношение на качеството на образованието, което все повече и повече интересува потребителите. В този случай държавното регулиране не заменя

пазарните сигнали, а допълва и засилва тяхното действие.

Решаването на проблемите за качеството на висшето образование изисква съвместните усилия на държавата, на частния сектор, на професионалните организации, на населението и цялото гражданско общество. Задачата е в това, да се осигури оптимален баланс на държавен, пазарен и обществен контрол. Пазарните механизми сами по себе се не осигуряват качествено висше образование, а нерационалното разпореждане на държавата чрез пълномощията, които има за контрол над висшите училища само задълбочава проблемите.

Въпреки неудовлетворителното състояние на висшето образование в нашата страна, в тази сфера се наблюдават и някои положителни тенденции, създаващи предпоставки за изменение на ситуацията към подобрене. Проблемът за качеството на висшето образование е осъзнат в обществото и стана предмет на активни дискусии и внимание пред правителството, частния сектор, професионалните кръгове и благотворителните организации. Различните правителства през последните двадесет години обещаваха и частично провеждаха реформи с оглед да се усъвършенстват правилата и условията на функциониране на българските университети, които в преобладаващата си част са държавни по собственост и като такива се намират в сферата на държавното регулиране и надзор. Такъв контрол е необходим, за да може да се изтласкат от пазара на висшето образование некачествените и не отговарящи на държавните критерии за откриване и развиване на дейност на неакредитирани у нас недобросъвестни структури на висшето образование. Целта е да се повиши качествено равнище на придобилото такава масовост у нас висше образование.

Сред предизвикателствата пред системата на висше образование в България могат да се посочат институционално-нормативните пречки пред провеждането на собствени образователни политики от отделните звена на образователната система и институционалната и нормативна невъзможност личността на студента и на преподавателя да бъдат в центъра на академичния живот, както и отсъствието на институционални стимули за висока академична активност.

Необходимо е предефиниране на ролята и функциите на държавата по отношение на висшето образование като ясно се разграничат нейната роля на собственик по отношение на материалните активи на част от висшите училища от другите нейни функции. Тези различни и непроизтичащи от собствеността върху трайните активи на някои висши училища основни функции на държавата се отнасят до регулирането на финансирането,

нормативното и информационно обезпечаване (създаване и актуализация) на цялата система за висше образование; до поддържането на механизми за контрол над спазването на законосъобразността и на принципите на системата за висше образование; както и до провеждането на собствени образователни политики по конкретни приоритети в съответствие с динамиката на общественото развитие (като изпълнение на съответната правителствена политика при решаване на ключови социални проблеми).

Провеждането на такъв тип държавна политика във висшето образование се надгражда над и влиза във взаимодействие с механизмите за саморегулация във висшето образование. Саморегулацията е възможна на базата на функционирането на вътрешно-институционални органи и механизми на управление и контрол в академичния живот.

3.3. Финансиране на висшето образование

3.3.1. Основни типове системи за финансиране на висшето образование

Инвестициите в образованието и обучението са от ключово значение за изхода от икономическата криза, както като част от дългосрочни структурни реформи, така и за отслабване на непосредственото ѝ въздействие върху обществото. Повече от всякога успехът на Европа в глобалната конкуренция зависи от нейните умения и иновационен капацитет и от плавния преход към икономика, основана на знанието.

Когато се говори за финансиране на висшето образование, най-често се има предвид общата сума на отпуснатите от държавата средства. Висшето образование обаче има и други източници на финансиране освен държавния бюджет, които често се пропускат. Освен сумата на разходите за висше образование е важен и начинът, по който тези средства се разпределят; важни са въпросите за децентрализацията при вземането на финансовите решения; има ли конкурентна основа на финансирането; съществуват ли стимули за подобряване на резултатите. Силно разпространена е тезата, че висшето образование в България се финансира едва ли не само от държавния бюджет и че приходите от частни източници са несъществени.

Висшето образование има значителен принос за подобряване структурата на икономическия растеж, за иновативния потенциал на икономиката, за повишаване на заетостта и намаляването на безработицата, за социалното неравенство и престъпността, за създаването на важни културни и икономически връзки между страните. Посочените причини карат правителствата, особено на икономически развитите страни, да отделят

особено внимание на висшето образование.

Основните фактори, които налагат преосмисляне на съществуващите модели на финансиране на висшето образование могат да се структурират в следните пунктове:

- разширяване и диверсификация - на броя на учащите, на коефициентите на записване, на броя и вида на образователните институции;
- фискален натиск - измерен с ниските и намаляващи разходи за един студент, пренаселването на образователните институции свръх техния капацитет, ниското заплащане на академичния състав, липсата на иновации или дори поддържането на инфраструктурата;
- нарастване ролята на пазарните механизми - все по-силна ориентация към пазарни решения и подходи, както и търсене на алтернативни източници на финансиране извън правителствените;
- изисквания за по-строга отчетност - правителството, студентите, работодателите и други субекти, финансиращи висшето образование, изискват все по-детайлна отчетност от образователните институции;
- изисквания за по-високо качество и ефективност - по-голяма адекватност на програмите към потребностите на икономиката, по-строги критерии и по-модерни методи на преподаване.

В зависимост от специфичните цели на държавната политика в областта на висшето образование (които до голяма степен се обуславят от социално-икономическите реалности), правителствата използват различни критерии при разпределението на публичните ресурси за висше образование. Все пак е възможно на основата на няколко базисни критерия да се разграничат основните типове механизми за финансиране на висшето образование.

В зависимост от това дали средствата за финансиране са обвързани с резултатите от обучението или не, разграничаваме образователни системи с *финансиране на входа и образователни системи с финансиране на изхода /важна е ефективността на образователния процес/*. Традиционно публичното финансиране на висшето образование е ориентирано към входа (ресурсно ориентирано) – критерии – брой на студентите и размер на сградния фонд.

Според степента на пазарната ориентация на образователната система, съществуват два вида финансиране: на търсенето и на предлагането. При системите с финансиране на предлагането образователните институции в системата на висшето образование получават

паричните средства директно от публичните власти. В случая на финансиране на търсенето средствата се предоставят на търсещата страна, т.е. студентите, които получават парите (или ваучерите) от публичните власти и купуват образователните услуги, които желаят да получат.

В практиката на финансиране на висшето образование са се установили четири основни типа системи за финансиране на висшето образование, които може да се обобщят така:

А) Системи с ресурсно финансиране на доставчиците на образователни услуги. Характерно за образователните системи попадащи в тази категория е високата им степен на централизация. Те разчитат на традиционното бюджетиране, при което разпределението на средствата за висше образование се основава на заявените потребности под формата на планове или бюджетни предложения до бюджетните власти. При този механизъм често бюджетните средства се разпределят като за база се използва разпределението по параграфи от предходната година.

Б) Системи с резултатно финансиране на доставчиците на образователни услуги. При този вариант на финансиране образователните институции получават средства от държавния бюджет в зависимост от резултатите на техните студенти, представени най-често чрез броя на взетите кредити. Такава е системата в Дания. В Швеция и Холандия финансирането е смесено като комбинира финансиране за взети кредити и финансиране в зависимост от броя на записаните студенти.

В) Системи с целево финансиране. В този случай е налице пазарно ориентирана (децентрализирана) система на финансиране, при която най-често висшите училища представят свои "оферти" пред финансиращия орган за обучението на определен брой студенти или за извършване на конкретни научно-изследователски дейности. Предложенията, избрани от финансиращата агенция, са най-конкурентните от гледна точка на цената. При тази "тръжна процедура" образователните институции са стимулирани да се конкурират помежду си за предоставяне на образователни услуги, обучение и изследователска дейност, които да удовлетворят целите на държавната политика в сектора. Ударението се поставя върху разходната ефективност при предоставянето на образователните услуги.

Г) Системи с ресурсно финансиране на търсенето. Това са т.нар. ваучерни системи. При тях основните средства на образователните институции се осигуряват чрез учащите. Студентите получават ваучери, които могат да използват за закупуване на

образователни услуги от институциите, които те пожелаят. Всеки студент получава ограничен брой ваучери, които могат да бъдат използвани гъвкаво (през определен период от време и за определен набор от програми, предлагани от акредитирани институции). Ваучерната система може да бъде комбинирана със система на диференцирани такси за обучение. Така системата залага механизми за контролиране на качеството на обучението, както от висшите училища, така и от студентите.

Основните фактори, които налагат реформиране на съществуващите модели на финансиране на висшето образование, могат да се формулират по следния начин:

1. На първо място следва да се изтъкне нарастването на ролята на пазарните решения и подходи при управлението на висшето образование и увеличаване дела на частните инвестиции при финансиране на висшето образование.

2. Второ, увеличаване на броя на учащите в сферата на висшето образование и разнообразяване на броя и вида на образователните институции.

3. На трето място следва да се посочат изискванията за ефективност на разходите за висше образование.

През последните двадесет години се очертаха основни тенденции, които характеризират промените в средата, в която се развива висшето образование. Конкретно в посока на финансирането на висшето образование се очертават следните общи тенденции:

1. *Промяна в структурата на финансирането на висшето образование* -
Промяната в структурата на финансиране на висшето образование се изразява в увеличаване дела на частните източници в общия обем на финансиране. Частните източници на финансиране основно допълват правителствените, макар да са налице и случаи на частична замяна на държавно с частно финансиране на висшето образование.
2. *Промяна в подхода на разпределение на публичното финансиране* -
Процесът на прехвърляне на бремето по финансиране на висшето образование към частния сектор, наричан още споделяне на разходите, е продиктуван основно от фискалните ограничения, от принципа на ползата и от стремежа към по-висока ефективност и качество във висшето образование.

При избора на определена система на финансиране на разходите в сферата на висшето образование не може да не се отчете и *степената на пазарната ориентация на*

образователната система. Държавата финансира предлагането на образователни услуги и в тези случаи финансира директно образователните институции, които организират обучението по зададени от правителството образователни направления. Когато се финансира търсенето, средствата се предоставят на търсещата страна, т.е. на студентите, които получават парите (или ваучерите) от бюджета и „купуват“ образователните услуги, които желаят да получат. Няма страна, в която да се прилага финансирането на търсенето на висше образование в чист вид. Тенденцията на частично финансирането на търсенето се налага в системите на висшето образование в Холандия, Нова Зеландия и САЩ.

Според Евростат в България общите разходи (държавни и частни) за образованието на един студент са в размер на 54.5% от брутният продукт на човек от населението. Средното равнище в ЕС е 36.6%, а в САЩ е 64.2%. Можем да заключим, че висшето образование в България е по-добре финансирано, отколкото е в ЕС, и малко по-назад, отколкото в САЩ. Следователно не е проблем обемът на финансиране, а начините на изразходване на средствата в сектора и възвръщаемостта от тях, измерена преди всичко с качеството на висшето образование.

В заключение могат да се направят два основни извода за глобалните тенденции във финансирането на висшето образование:

- структурата и обема на финансиране на висшето образование се променя в посока на увеличаване дела и общия размер на финансирането от частни източници;
- системите на финансиране се трансформират от такива с ресурсно финансиране на доставчиците на образователни услуги към системи с финансиране на резултата. Все по-голяма популярност и подкрепа получават и системите с ресурсно финансиране на търсенето.

От казаното дотук по отношение на прилаганите модели на финансиране на висшето образование се налага изводът, че в България е нужно да се промени моделът на финансиране. По-голяма част от средствата трябва да се насочват като стипендии и заеми, при което университетите сами да могат да определят таксите и броя на студентите. Частните университети не трябва да се изключват от тази форма, за да се създава истинска конкуренция между висшите училища за по-високо качество.

3.3.2. Финансиране на висшето образование в страните от ЕС

Страните в Европа и в целия свят признават необходимостта от разнообразяване на своите финансови източници за разширяване на висшето образование при високо качество, особено при наличието на други фискални императиви.

Лисабонската конференция (март 2000 г.) постави пред страните от ЕС амбициозната задача до 2010 г. да създадат развита “икономика на знанието”, която да превърне Европа в световен лидер. Беше признато, че за това е необходимо да се повиши качеството и ефективността на националните системи на образование и професионална подготовка, за да се предостави на всеки гражданин на ЕС достъп до висше образование във всяка страна и за гражданите на другите, неевропейски страни.

Висшето образование в ЕС се финансира до 79,9% за сметка на държавните разходи (към които се отнасят и разходите за училищно образование, здравеопазване, социално осигуряване, обществен транспорт и т.н.), 5,4% постъпват от неправителствени организации и фирмите и 11,5% от средствата се внасят като такси за платено обучение.

Увеличението на разходите за образование се превръща в устойчива тенденция през последните десетилетия.

Съотношението между прякото бюджетно финансиране и непреките разходи за висше образование зависи от установилата се система на заплащане на обучението, от формите за финансиране на висшето образование, поощряване на мобилността на обучаемите, от тяхната възраст и социален статус.

Като цяло политиката на страните от ЕС е насочена към полагане на значителни усилия в посока на отстраняване на социално-икономическите бариери за получаване на висше образование.

Нобеловият лауреат по икономика Гари Бекер предлага ефективно решение за финансиране на висшето образование - студентите получават кредит, но за разлика от обикновения кредит, вноската, която плащат по кредита, зависи от техния доход. Основанието за такъв подход при финансирането на висшето образование в големият риск, който съпътства студентското кредитиране. Има автори, които предлагат въвеждането на този модел в български условия.

Прегледът на статистиките за финансирането на висшето образование показва, че в България разходите за висше образование са сравними или дори по-високи отколкото в Европейския съюз. Следователно обемът на финансиране не е основният проблем на

системата.

Нужна е промяна на модела на финансиране – промяна, при която по-голяма част от средствата да се отпускат под формата на стипендии и заеми, при която университетите сами да могат да определят таксите и броя на студентите, при която частните университети не са дискриминирани и при която има повече конкуренция. Без сериозни стъпки в тази посока трудно може да се постигне сериозно подобрене в качеството на висшето образование.

Като обобщение може да се посочи, че съществува необходимост от достатъчно голяма автономия, по-добро управление и отчетност на структурите на университетите, така че да могат да посрещнат новите потребности на обществото и да имат възможност да увеличат и разнообразят източниците на публично и частно финансиране, за да се намали разликата във финансирането с главните конкуренти на Европейския съюз.

3.4. Перспективи за развитие на висшето образование през следващите години

Промените на пазара на труда ще изискват както надграждане на уменията на населението, така и политики за развитие на умения, които съответстват по-добре на нуждите на сегашния и бъдещия пазар на труда. Изграждането на добри умения чрез усъвършенстване на системите за образование и обучение е съществена част от стратегията на Европа за посрещане на бъдещи предизвикателства, като застаряването на обществото, и за осигуряване на висока степен на устойчив растеж и икономика основана на знанието.

В новата рамка на Програма Европа 2020 са поставени пет основни цели, сред които е и образованието. Усилията се насочват към увеличаване на инвестициите в човешки капитал чрез по-добро образование и по-добри умения, като същевременно способстват иновациите и насърчават по-високата предприемаческа култура.

ЕС си поставя за цел увеличаване инвестициите в образованието, а делът на специалисти с висше образование във възрастовата група 30-34 години, да е поне 40 % до 2020г.

Както институциите за висше образование, така и бизнесът имат полза от съвместната си работа; тя стимулира трансфера и обмяната на знание и подпомага изграждането на дългосрочно партньорство, създаването на възможности за печалба и големи перспективи за заетост на студентите.

Основните характеристики на водещите университети, са дефинирани така: висококвалифицирани преподаватели, съвършенство в изследванията, качествено преподаване, високо ниво на държавни и недържавни източници на финансиране, международни и много талантиливи студенти, академична свобода, добре определени автономни структури за управление, добро оборудване за нуждите на преподаването, изследванията и администрацията, често активен студентски живот.

Сравнително проучване на европейски и американски университети разкрива, че управлението, заедно с финансирането, е един от основните параметри при рейтингите. Европейските университети страдат от лошо управление, недостатъчна автономност и често неправилни стимули.

Преподаватели в елитни български университети споделят идеите си за реформи във висшето образование. Според тях те трябва да се изразяват в:

- пазарни стимули;
- рейтинг;
- университетът като научна институция;
- широк достъп, но труден изход;
- връзка с пазара на труда;
- прозрачност в държавните университети.

Заключение

- Сериозното изследване на стратегическото управление на висшето образование се налага от новите условия, икономическата криза и ограничаването на финансирането, намаляване броя на студентите и тенденциите в социално-икономическото развитие. Въпросът за управление на университетите е фундаментален по отношение на цели, предизвикателства и възможности за бъдещо развитие;
- Усъвършенстването на организацията на висшето образование, успешното развитие на системата на висшите училища в значителна степен може да съдейства за постигането на значително икономическо и социално развитие;
- За да бъдат конкурентоспособни в новите условия, висшите училища трябва да приложат нов стратегически подход при разрешаване на поставените от глобализацията проблеми и предизвикателства;
- Глобализацията има своите положителни и отрицателни черти. Университетските

ръководства трябва да се фокусират върху позитивните страни на глобализацията и да се възползват от тях;

- Университетите трябва да направят стратегически избор и да проведат вътрешни реформи, за да увеличат финансирането си, да наблегнат на областите си на предимство и да развият конкурентната си позиция; структурираното партньорство с бизнес общността и други потенциални партньори е съществено за тази трансформация.

III. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧНИ ПРИНОСИ:

В областта на теорията:

- обосновани са тенденциите в развитие на системата на висше образование в България;
- предложени са уточнения в трактовката на понятието „образователна услуга” с приложението на процесния подход;
- уточнени са факторите, оказващи влияние върху развитието на пазара на образователни услуги в сферата на висшето образование;

В областта на методологията:

- предложена е нова проекция за системата на балансираните показатели;
- разработена е методика за преход към процесния подход в управлението на висшето училище.

ПРАКТИКО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ:

- разработена е съвкупност от основни процеси за организация на сферата на висше образование;
- предложени са стратегически насоки за развитие на висшето образование, като са използвани добрите практики на страните от ЕС и САЩ;
- важна част от основните идеи в дисертационния труд са публикувани в сборници от научни конференции в страната и чужбина.

IV. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. В. Димитрова – Сравнителен анализ на приложението на Болонския процес в страните от Европейския съюз и България – Международна научна конференция „Образование и бизнес: европейски практики” – Международен колеж – Албена, 2005
2. Д. Димитров, В. Димитрова – Конкурентоспособност на българските колежи – анализ на правната уредба - Международна научна конференция „Образование и бизнес: европейски практики” – Международен колеж – Албена, 2005
3. В. Димитрова - Система от показатели за стратегическото управление на висшето образование, Сборник с доклади от научно-практическа конференция, В.Търново, 2010
4. V. Dimitrova - Higher Education in the Globalized World – Key Elements and Perspectives, Proceedings of the World University Congress, v. I, Canakkale, 2010, p.398-409